Jakob Lothe (red.)

Kvinnelige tidsvitner

Fortellinger fra Holocaust

Fotografier ved Agnete Brun, Steve Nelson og Jakob Lothe

GYLDENDAL

Innledning

Det norske Holocaust

Høsten og vinteren 1942–1943 ble 772 jøder deportert fra Norge til nazistenes konsentrasjons- og utryddelsesleirer, de aller fleste til Auschwitz. Av disse overlevde 34.

Av jødene som ble deportert fra Norge, var det *ingen* barn og *ingen* kvinner som overlevde Auschwitz. Derfor har vi ikke tidsvitner for disse to gruppene norske jøder. De rundt 300 kvinner og barn som ble deportert fra Norge til Auschwitz, ble myrdet. Her er det et tomrom i fortellingene – det er taust. Rett nok har overlevende jødiske menn gjort en stor innsats ved å fortelle også på vegne av jødene som ikke kom tilbake til Norge. I tillegg har ikke-jødiske norske kvinner og menn som overlevde andre leirer, vært viktige tidsvitner. Deres vitnesbyrd er verdifulle og nødvendige. Men av de jødiske kvinnene og barna som ble deportert fra Norge til Auschwitz, var det altså ingen som overlevde slik at de kunne fortelle om det de ble utsatt for.

Da Nazi-Tyskland invaderte Norge 9. april 1940, bodde det om lag 2100 jøder i landet. Situasjonen for dem ble straks usikker. Historikeren Bjarte Bruland skiller mellom tre faser i nazistenes jakt på jødene i Norge. Den første fasen fra april 1940 til januar 1942 var dominert av enkeltaksjoner som ikke nødvendigvis var del av en systematisk antijødisk politikk. I en kort mellomfase fra januar til oktober 1942 ble det gjort forberedelser til den tredje fasen: destruksjonsfasen fra oktober 1942 til februar 1943.

I denne siste fasen gjennomførte norsk statspoliti en rekke arrestasjoner av norske jøder, og det var fire deportasjoner til konsentrasjons- og utryddelsesleirer. Kvinnene og barna var med i de to største, som gikk med skipene *Donau* og *Gotenland*.

Transportskipet *Donau* gikk ut fra Oslo 26. november 1942 med 532 jøder om bord. Etter flere dager i sjøen kom *Donau* til Stettin, og derfra ble jødene sendt videre med i kuvogner til Auschwitz. Etter ankomsten 1. desember måtte de gjennomgå en *Selektion* («utvelgelse»), og deretter ble alle kvinner og jenter, alle gutter under cirka 15 år og allemenn over cirka 45 år sendt rett i gasskammeret.

Den andre store deportasjonen av norske menn, kvinner og barn fant sted tidlig om morgenen 25. februar 1943. Denne gangen ble 158 norske jøder deportert med transportskipet *Gotenland*. Fra Stettin ble de sendt videre til Auschwitz via Berlin. Transporten ankom Auschwitz 3. mars. Også denne gangen ble alle kvinner og jenter, gutter under cirka 15 år og menn over cirka 45 år gasset i hjel straks etter seleksjonen.

Tomrommet etter de jødiske kvinnene og barna som ble myrdet i Holocaust, vil alltid være der. Like fullt ser jeg det slik at de ti jødiske kvinnene i *Kvinnelige tidsvitner* ikke bare vitner om de ufattelig mange menneskene som mistet livet i dette folkemordet, men også løfter fram og hjelper oss til ikke å glemme deres jødiske medsøstre og barn fra Norge som ble gasset i hjel i Auschwitz. Denne dimensjonen ved *Kvinnelige tidsvitner* har vært motiverende for arbeidet.

Et tidsvitne har overlevd nazistenes fangeleirer og kan dermed vitne om det som skjedde i disse konsentrasjons- og utryddelsesleirene. Nå er det ikke mange tidsvitner igjen, og om få år vil de siste være borte. Halvparten av mennene som forteller sine historier i boken jeg viser til i forordet, *Tidsvitner. Fortellinger fra Auschwitz og Sachsenhausen* (2006), er nå døde. Hva det betyr at tidsvitnene blir borte fra oss, vet vi ennå ikke. Jeg tror likevel

ikke at behovet for kunnskap om konsentrasjonsleirene og om Holocaust vil avta, snarere tvert imot.

Framgangsmåte og intervjuform

Siden denne boken blir utgitt i Norge, er det viktig å ha med fortellinger av norske jødiske kvinner. Som nevnt kom ingen av kvinnene som ble deportert til Auschwitz i 1942–1943, tilbake til Norge. Men fire jødiske kvinner som overlevde Holocaust og som etter krigen skulle bosette seg i Norge, har vært villige til å møte meg og fortelle sine historier: *Maria Gabrielsen*, *Blanche Major*, *Edith Notowicz* og *Isabella Wolf* står fram som tidsvitner i boken. Det gjør i tillegg seks jødiske kvinner som i likhet med de norske alle ble født i Europa, men som i dag bor på fire forskjellige kontinenter: *Maria Segal* og *Judith Meisel* i California, *Yvonne Engelman* og *Olga Horak* i Sydney, *Ella Blumenthal* i Cape Town og *Zdenka Fantlová* i London.

Jeg har dels kontaktet disse ti kvinnene direkte, dels fått tips om og hjelp til å kontakte dem av nøkkelpersoner jeg takker i forordet. I tillegg til de norske jødiske kvinnene som jeg sterkt ønsket å intervjue, ville jeg gjerne møte jødiske kvinner som kunne fortelle fra Holocaust ut fra varierende perspektiver i rom og tid. Siden Holocaust hendte i Europa, er det ikke så merkelig at mange overlevende ønsket seg bort fra denne verdensdelen. De spredte seg over store deler av verden, og stedet de nå forteller fra preger deres fortelleperspektiv. Variasjonen i tidsperspektiv viser seg ved at kvinnene som forteller er født mellom 1921 og 1935. Den yngste, Maria Segal, ble sendt til Warszawa-gettoen da hun var fem år, og hennes fortelling er farget av at hun opplevde deportasjonen som barn. Tilsvarende er fortellingene til Ella Blumenthal og Zdenka Fantlová påvirket av at de var kvinner på rundt tjue år da de var i leirene.

I forespørselen til de ti overlevende om å fortelle fra konsentrasjons- og utryddelsesleirene forsøkte jeg å balansere mellom behovet for å gi boken en samlende struktur og ønsket om å styre og påvirke fortellehandlingen minst mulig. Med dette utgangspunktet stilte jeg hvert av tidsvitnene fire spørsmål:

1. Hva var bakgrunnen for at du ble arrestert?
2. Kan du fortelle hvordan du opplevde oppholdet i fangeleiren?
3. Kan du fortelle litt om livet ditt etter krigen?
4. Når du nå ser tilbake på tiden i leiren, hva synes du er spesielt viktig å ikke glemme, og hva kan vi lære av det du og medfangene dine ble utsatt for?

Siden disse spørsmålene var formidlet i forkant av møtet, fikk tidsvitnet muligheten til å tenke over hva hun ville og kunne si. Selv om jeg stilte enkelte tilleggsspørsmål underveis, tok samtalen form av en fortelling der jeg i hovedsak var tilhører. Tekstene er redigert, men jeg har prøvd å holde på en muntlig tone, og jeg har også i størst mulig grad beholdt fortellerens egne ord og fortellemåte. Siden det varierer hvor mye et tidsvitne ønsker og makter å fortelle, har vitnesbyrdene ulik lengde. Alle fortellerne, som også er bokens forfattere i kraft av å formidle en viktig del av sin livshistorie, har lest igjennom sin egen tekst, rettet feil og godkjent fortellingen.

Når det gjelder de seks fortellingene der den godkjente originalversjonen er på engelsk, har jeg stått overfor en utfordring i forbindelse med å oversette disse tekstene til norsk. Tidsvitnene har vist meg den tillit å la meg gjøre det, og har også gitt sitt samtykke til å presentere de oversatte tekstene som originalfortellinger. I *Tidsvitner* fra 2006 satte min medredaktør Anette H. Storeide og jeg noen steder fortellerens egne reaksjoner på det han fortalte inn i hakeparentes. Grunnen til at jeg har valgt ikke å gjøre det i *Kvinnelige tidsvitner*, er at for å være konsekvent ville jeg ha mål-

tet sette inn så mange hakeparenteser at verdien av dem ville blitt redusert. Selv om det varierte fra tidsvitne til tidsvitne, ble fortellingene mange ganger avbrutt – av og til av gråt, men oftest av en pause. Flere ganger ble pausen så lang at jeg ble usikker på om fortelleren ville makte å fortsette. Disse pausene har jeg forsøkt å ivareta gjennom oppdelingen av teksten i avsnitt. Selv om det er vanskelig når vi leser, kan vi tenke oss en pause i fortellingen mellom avsnittene. Nært knyttet til pausene er ulike former for repetisjon. Disse gjentagelsene har jeg delvis redigert bort. Men jeg har latt noen stå, for gjentagelser er ofte meningsbærende. Det er en måte å signalisere at noe er viktig på – som når tidsvitnene gjentar hvor sterkt de savner familiemedlemmer som ikke overlevde.

I utgangspunktet tok hvert intervju form av en samtale som varte fra to til fire timer. Men i flere tilfeller viste det seg å bli for knapt med bare én samtale, slik at vi måtte ha en til. Grunnen til det kunne være praktisk, som at vi ble avbrutt eller at fortelleren ikke ble ferdig. Men den kunne også være mer komplisert og sammensatt, som da Ella Blumenthal skrev til meg fra Cape Town at hun hadde lest utkastet mitt til intervju og mente jeg hadde misforstått så mye at det ikke kunne brukes. Da jeg møtte henne igjen og vi gikk igjennom intervjuet sammen, viste det seg at det *var* ting jeg hadde misforstått. Men den viktigste grunnen til at hun ikke kunne godta teksten, var at hun ikke var fornøyd med sin egen fortelling. Ved å fortelle til meg husket hun mer; gjennom fortellingen kom det hun opplevde under krigen tilbake. Derfor leste hun mitt tekstutkast med et annet utgangspunkt enn hun hadde da hun fortalte meg historien sin muntlig. Dette, kombinert med det erfaringsdannende i fortellingen, gjorde det nødvendig med en ny versjon, som hun fant å kunne godkjenne. De andre tidsvitnene ga ikke uttrykk for at de opplevde avstanden mellom muntlig fortelling og skriftlig versjon av sin fortelling så sterkt som Ella Blumenthal. Men for alle ti tidsvitnene er denne forskjellen en medvirkende grunn til justeringene og rettelsene de har foretatt.

Mens enkelte av tidsvitnene ikke har publisert fortellingen sin før, har andre gitt ut bøker og/eller kortere framstillinger (se «Tekstgrunnlag» og «Litteratur»). Dette gjelder blant andre Olga Horak, Maria Segal og Zdenka Fantlová. Tekstgrunnlaget for deres fortellinger i denne boken er ikke det de har utgitt tidligere, men intervjuene jeg tok opp på bånd. Jeg har derfor ikke sammenlignet de muntlige fortellingene med tidligere skriftlige framstillinger, men i enkelte tilfeller har jeg i samarbeid med tidsvitnene og etter deres ønske lagt til litt informasjon derfra. Disse tilleggene er også godkjent av tidsvitnene.

Et tidsvitne som tidligere har skrevet om sine opplevelser, vil ha bearbeidet opplevelsene på en annen måte enn et tidsvitne som ikke har gjort det, og det kan påvirke den muntlige framstillingen. Det kan også være en forskjell mellom tidsvitner som har vært og til dels fremdeles er guider på museer eller på arrangerte turer til de tidligere leirene, og de som av ulike grunner ikke har vært aktive i slikt arbeid. Jeg har ønsket at utvalget av fortellere skulle reflektere disse variasjonene. Samtidig viser de ti vitnesbyrdene at det ikke nødvendigvis blir lettere for den overlevende å fortelle fra Holocaust om hun har gjort det tidligere. For alle tidsvitnenes del er fortellingene akkompagnert av taushet, og alle er på ulike måter fragmentariske og episodiske. De blir ikke av den grunn kvalitativt «dårligere», snarere tvert imot.

Intervjuet med Blanche Major i Oslo bød på spesielle utfordringer og markerer en grense for hva som er mulig, og etisk forsvarlig, å gjøre for å få et tidsvitne til å fortelle. Blanche Major fikk for en tid siden slag og mistet nesten helt evnen til å snakke. Dermed kunne hun ikke selv fortelle sin historie, slik de andre ni kvinnene har gjort. Men selv om hun ikke lenger kan snakke, er Blanche Major fullstendig klar, og siden hun tydelig ga uttrykk for at hun ønsket at hennes historie skulle være med i boken, ønsket jeg virkelig at vi skulle få det til. I 2009 utga Oddvar Schjølberg *Jeg overlevde Auschwitz. Blanche Major forteller*. Tekstutdrag som

Schjølberg ga meg tillatelse til å bruke fra denne boken, kombinerte jeg med notater som Blanche Majors venninne Marit Langmyr gjorde i samtaler med henne før hun fikk slag. Da jeg hadde et tekstutkast klart, leste jeg det høyt for Blanche Major slik at hun kunne godkjenne setning for setning. Hun ga også signal om ting som måtte korrigeres. Den nye, justerte tekstversjonen ble så lest igjennom og sjekket av sønnen hennes, Peter Major, som mange ganger hadde hørt sin mor fortelle fra Holocaust. Blanche Majors sterke og unike historie er en god illustrasjon på den grensen eller overgangen vi nærmer oss – tidspunktet da tidsvitner ikke lenger kan fortelle fra dette folkemordet.

Kontrast mellom ondskap og omsorg

Men ennå kan tidsvitner fortelle, og de gjør det med en spesiell autoritet. Selv om det er begrenset hvor mye vi kan forstå av Holocaust, forstår vi likevel mer når vi leser eller hører historien til et tidsvitne. Fortellingene minner oss om at kampen mot nazismen og Nazi-Tyskland var en ideologisk kamp, en verdikamp som måtte vinnes for at Norge skulle kunne utvikle seg som demokrati. Politisk redaktør i *Aftenposten* Harald Stanghelle har med rette understreket «viktigheten av tidsvitnenes kraftfulle budskap om det kollektivt aktive minnet som mentalt vern mot fremtidig bestialitet». Fortellingene i boken utgjør ti overlevendes vitnesbyrd om et bestialsk system som nazistene utviklet for sytti år siden. Selv om sytti år er lang tid, dreier det seg i et historisk perspektiv egentlig om en kort periode.

Rasekrigen var en av de sterkeste drivkreftene for Holocaust – og det gjelder både bakgrunnen for katastrofen og gjennomføringen av det industrielle massemordet på seks millioner jøder. Jødehatet var knyttet til nazistenes forestilling om seg selv som kvalitativt «bedre» enn dem. Det var også nært knyttet til ond-

skap, eller mer presist onde menneskelige handlinger. Filosofen Arne Johan Vetlesen definerer ondskap som «bevisst å påføre et annet menneske pine og lidelse, mot hennes vilje, og dermed skade henne alvorlig». I tilfellet Holocaust ble dette gjort i enorm skala, systematisk og industrielt, men også individuelt og spontant. Alle tidsvitnene i boken ble utsatt for ulike former for ondskap. Det er karakteristisk at de reagerte like sterkt på hatet og de onde handlingene som andre ble utsatt for, som på dem som rammet dem selv. Et eksempel er Judith Meisels beskrivelse av hvordan en SS-soldat griper et lite barn og kaster det i bakken slik at det dør. For Meisel var denne spontane voldshandlingen ikke bare hatefull og ond, men fullstendig absurd. Den ble et symbol på at alt var mulig.

På en måte kan vi si at menneskets forsøk på å handle moralsk vil forholde seg kontrasterende og opponerende til Holocaust. Slik gir det for meg mening å vektlegge et moralsk aspekt som er det ondes motsatte ytterpunkt. Her er jeg inspirert av den danske filosofen og teologen Knud Løgstrups tanke om at det vi kan kalle en konstituerende menneskelig kvalitet – det å være menneske – er å være avhengig av andre, og dermed avhengig av omsorg. Nazistenes dødsleirer var renset for menneskelig omsorg, og dette var medvirkende til at mange fanger opplevde gradvis å bli avstumpet som menneske. Prototypen på den fundamentale moralske omsorgsrelasjonen er relasjonen mellom mor og barn – særlig den nyfødte babyen som moren først gir liv og så hjelper til å leve. Ondskap og omsorg er to kontrastive dimensjoner ved moralsk handling som preger tidsvitnenes fortellinger. Selv om forholdene i leirene var så dårlige at fangene måtte kjempe for å overleve fra dag til dag, er ulike former for omsorg like fullt et påfallende trekk ved fortellingene. Moren til barnet som SS-soldaten kastet i bakken og drepte, hadde gjort alt hun kunne for å beskytte det. Zdenka Fantlová forteller i sin historie om hvordan hun og kvinnene hun var sammen med, hjalp hverandre til å overleve på døds-

marsjen mot slutten av krigen. Da de gikk ved siden av hverandre på veien, byttet de på å være i midten. Hun som gikk i midten, ble støttet og holdt oppe av en på hver side og kunne på den måten få seg noen minutters søvn.

Fortelling – mulighet og grense

Fortellinger omgir oss overalt og til alle tider. Én grunn til at fortellingen er så avgjørende for oss, er at mennesket i en grunnleggende forstand kommuniserer med utgangspunkt i sitt eget liv. Det ligner en fortelling med begynnelse, midtparti og slutt, der vi gjerne vil se sammenheng mellom de ulike delene og grunngi valgene vi gjør. Evnen til å skape og forstå fortellinger er vesentlig for å oppfatte vår menneskelige eksistens som meningsfull.

Når dét er sagt, er det ingen fortelling som kan skape mening ut av Holocaust. I tillegg til at det er vanskelig å fortelle om hat, ondskap og tap, finnes det opplevelser som er så fryktelige at de ikke kan fortelles, eller så ekstraordinære at de unndrar seg språket som fortellingen er avhengig av. Slik har fortellingene i denne boken et element av trass i seg – det er fortellinger som yter motstand mot undertrykkerne ved å bruke ord i stedet for fysisk vold. Historiene til de ti kvinnene har karakter av vitnesbyrd, som er en særegen form for fortelling. Den doble dimensjonen ved vitnehandlingen illustrerer vitnets ofte smertefulle erfaring av å være tilskuer og deltaker på én og samme tid. De overlevende blir gjennom sine vitnesbyrd vitner om ugjerningene som de og andre ble utsatt for. Samtidig er et vitne i en fundamental forstand alene. Fra sin ensomme posisjon kan vitnet peke på en hendelse og en dimensjon som går utover eller forbi vitnet selv. Dette gjelder alle fortellingene i denne boken.

Tidligere stortingspresident Jo Benkow, som døde 18. mai 2013, understreket i talen han holdt på den internasjonale Holo-

caust-dagen 27. januar 2012 at antallet drepte i Holocaust – rundt seks millioner – «er så stort at det fullstendig mister sin menneskelige dimensjon». Så forteller han at han under krigen hadde en kusine som het Ada, som han var inderlig glad i:

> Jeg ser henne for meg slik hun satt der, nybadet og inntullet i sin mors aller største badehåndkle. Hun luktet søtt solskinn slik det lukter av nybadede småbarn. Hun så på meg med klare øyne fylt av glede.
>
> Det er en grunn til at jeg forteller dette. En kald dag, jeg tror det var 1. desember 1942, ble hun sammen med de øvrige kvinnelige medlemmer av min familie kledd naken og skysset inn i et rom som de tyske rasehysterikerne sa var en dusj. Men det kom ikke noe vann, bare gass. Det som utspilte seg der, har forfulgt meg resten av livet.

Samtidig som Jo Benkow viser hvor gripende fortellingen om et enkeltmenneske er, får han godt fram hvor vanskelig det er å fortelle Adas historie. Han sitter igjen med mange spørsmål. Ada ble bare fire år; hun ble et av over en million jødiske barn som ble drept i løpet av folkemordet.

Mens historikerne begrunner sine framstillinger ved hjelp av empiriske metoder, er tidsvitnenes fortellinger begrunnet ved å være selvopplevd. Et minne er ikke et nøyaktig avtrykk av hendelsen som skal erindres, men dannes i den konteksten vedkommende befinner seg i når hun skal fortelle om sine opplevelser. Slik er hukommelsen både selektiv og subjektiv: Vi velger selv ut hva vi vil, og kan, fortelle av opplevde hendelser og forteller dem i den rekkefølge og med det perspektiv, de ord og den betoning vi selv finner riktig og opplever som mulig. Vi skulle kanskje tro at det å vitne om folkemord er moralsk enkelt, selv om det naturligvis er en stor påkjenning både fysisk og psykisk. For ugjerningene, det

som den moralske indignasjonen retter seg mot, er jo så enorme og innlysende i dette tilfellet. Like fullt viser det seg at tidsvitnene står overfor vanskelige moralske valg med tanke på fortellingene sine, både når det gjelder utvalg av hendelser og framstilling av dem.

Holocaust var en historisk hendelse. Men det eksisterer ikke én fortelling om denne hendelsen – snarere tvert imot. Som Zdenka Fantlová formulerer det: «Seks millioner ble myrdet. Hvis alle hadde overlevd, ville det vært seks millioner forskjellige fortellinger.» Enkelte hendelser i leiren var så uhyrlige og krenkende at det kan være vanskelig – og i enkelte tilfeller etisk uforsvarlig – å gjengi dem. Her varierer det hvor mye tidsvitnet makter eller ønsker å ta med. Et eksempel er det Edith Notowicz forteller om Josef Mengele. Den beryktede legen i Auschwitz «hadde en spesiell forkjærlighet for tvillinger, men jeg kan ikke gå i detaljer her. Det blir for grusomt for meg. Han var også opptatt av å finne nye metoder for sterilisering, og dermed hindre den jødiske rasen i å formere seg. I leiren hadde han mer enn nok av forsøkspersoner, og jeg var en av dem som ble brukt i Mengeles steriliseringsforsøk på jødejenter.» Edith Notowicz viser mot ved å fortelle så mye som hun gjør, og som lesere forstår og respekterer vi at hun ikke kan «gå i detaljer».

Like lite som det finnes en «riktig» eller «fullstendig» fortelling om Holocaust, er det en fasit på hvor mye og på hvilken måte overlevende kan fortelle. Som fortellere blir tidsvitnene kontinuerlig stilt overfor valg: Velger de én fortellevariant, ekskluderer de en annen. I vanskelige møter med slike valg makter de likevel å fortelle en god del om det de opplevde. Det er nettopp som uttrykk for subjektiv opplevelse og erindring at tidsvitnenes fortellinger har sin egenart. De er ikke bare viktige på grunn av de fakta de kan formidle om det som skjedde. Vitnesbyrdene fra fangeleirene er spesielt verdifulle fordi de vitner om selve vitneprosessen, de vitner om overlevelsen, og de vit-

ner om motstanden mot døden gjennom ulike overlevelsesstrategier.

Mellom portrettene som ble tatt av tidsvitnene da de fortalte sine historier og ungdomsbildene av dem som jeg fikk låne, er det en tidsavstand på rundt 70 år. Et fotografi er ingen fortelling, men siden vi først kan se på fotografiet etter at det er tatt, får det en tidsdimensjon knyttet til seg. Denne tidsdimensjonen legger seg så å si oppå fotografiet som et visuelt avtrykk av et menneske som lever eller har levd. Kombinasjonen av tid og rom i fotografiet bidrar til at selv om det ikke er en fortelling, kan det for tilskueren ha elementer av eller opplegg til en fortelling i seg. Dersom hun som ser portrettet av en kvinne så leser denne kvinnens historie, blir fortelledimensjonen i portrettet forsterket. Samtidig bidrar portrettet til å gi fortellingen en visuell forankring.

Fortelledimensjonen blir også forsterket gjennom kombinasjonen av portrett og ungdomsbilde. Siden tidsvitnene mistet praktisk talt alt de eide da ble deportert, ble jeg ikke bare takknemlig, men også overrasket over at alle hadde et ungdomsbilde de kunne låne meg. Flere av tidsvitnene har bare ett fotografi av seg selv som er tatt før krigen. Mens ungdomsbildene viser leseren kvinnene slik de var i tidsperioden de forteller om, viser portrettene dem slik de er når de nå forteller.

Igjen og igjen ble jeg som tilhører slått av hvor nøkternt og troverdig tidsvitnene fortalte om de vanskelige forholdene de levde under i leirene. Dette betyr ikke at alle detaljer nødvendigvis «stemmer». Som den tidligere Sachsenhausen-fangen Eskild Jensen sier i sitt bidrag til *Tidsvitner*: «Hukommelsen er en litt skiftende venn.» Det har gått mange år siden opplevelsene fant sted, og som alle mennesker kan tidsvitnene glemme eller huske feil. Like fullt er dette historisk dokumentasjon: vitnesbyrd fra en som var der og som bokstavelig talt opplevde konsentrasjonsleiren på kroppen.

Tollef Larsson var i to andre slike leirer, Natzweiler og Dachau.

I en samtale jeg hadde med Tollef Larsson 16. juni 2013, poengterte han at i tillegg til å være et vitne i vanlig forstand, har tidsvitnet vært utsatt for tre gjensidig forsterkende opplevelser: avhumanisering, tap av identitet og møtet med ondskap. Det er kombinasjonen av disse tre opplevelsene – opplevelser som var utstrakt i tid gjennom oppholdet i leirene – som gjør tidsvitnets fortelling spesielt viktig og som gir den en særegen autoritet.

Det europeiske Holocaust

Det amerikanske Holocaust-museet i Washington, DC definerer Holocaust som det systematiske, statsfinansierte folkemordet på cirka seks millioner jøder utført av Nazi-Tyskland og deres allierte i andre verdenskrig. Samtidig som utryddelse av jødene var nazistenes hovedmål, forfulgte og drepte de også et stort antall ikke-jøder, inkludert flere hundre tusen rom, to millioner polske sivile, nærmere tre millioner sovjetiske krigsfanger, flere tusen homofile og Jehovas vitner, flere titalls tusen politiske krigsfanger og 200 000 funksjonshemmede. Nazistene deporterte jøder fra store deler av Europa – fra Tromsø i nord til Rhodos i sørøst, fra de britiske kanaløyene i vest til landsbyer langt inne i Sovjetunionen i øst.

Nyere forskning har vist at omfanget av systemet av leirer og gettoer var mye større enn vi har vært klar over. Bak kjente navn som Auschwitz og Warszawa-gettoen eksisterte et nettverk av mindre leirer og stasjoner, til sammen over 42 000, der jøder systematisk ble forfulgt, arrestert, innesperret og myrdet. (Denne informasjonen og opplysningene i den følgende oversikten over leirer som de ti tidsvitnene overlevde, er i hovedsak hentet fra *The United States Holocaust Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*.) Kvinnene som forteller sin historie i denne boken, var i flere av de største leirene og i tillegg i flere av

de mindre kjente. Forholdene i de små leirene var også ille. Hele leirsystemet var kjennetegnet av brutalitet mot fangene, elendige hygieniske forhold som ofte førte til sykdom, og lite og næringsfattig mat.

Warszawa-gettoen

To av tidsvitnene som forteller i boken, Maria Segal og Ella Blumenthal, ble sammen med sine familier sendt til Warszawa-gettoen, den største av alle de jødiske gettoene som nazistene etablerte under krigen. Gettoen var omgitt av en tre meter høy mur, og etter at den ble avstengt 16. november 1940, risikerte den som forsøkte å flykte å bli skutt på stedet. Inn på et område på under tre prosent av Warszawas samlede størrelse presset nazistene over 400 000 jøder fra byen og området rundt. Dette utgjorde rundt 30 prosent av befolkningen i Warszawa.

På lignende måte som i andre gettoer i Polen, blant annet gettoen i Lódz, organiserte nazistene administrasjonen av gettoen gjennom et *Judenrat*. I Warszawa-gettoen ble jøderådet ledet av Adam Gerniaków, som valgte å samarbeide. Da han i 1942 innså at det ikke nyttet å samarbeide med nazistene, tok han sitt eget liv. Forholdene i gettoen var elendige. I 1941 inneholdt jødenes daglige matrasjon under 200 kalorier, mens de etniske polakkenes inneholdt 700 og tyskernes 2600. Det var svært vanskelig å finne arbeid i gettoen, og matmangelen ble etter hvert prekær.

Over 100 000 av jødene i gettoen døde av ulike sykdommer eller av sult fram til sommeren 1942. Da begynte nazistene å deportere jøder fra et samlingssted i gettoen, *Umschlagsplatz*, til leirer som etter invasjonen av Sovjetunionen 22. juni 1941 var blitt etablert i den østlige delen av Polen. De fleste, 265 000, ble sendt til utryddelsesleiren Treblinka i perioden fra 22. juli til 12. september 1942. Etter et opphold på cirka fire måneder skulle

deportasjonene starte opp igjen i januar 1943. Men denne gangen møtte de tyske soldatene motstand fra en gruppe jøder som hadde klart å skaffe seg våpen. Selv om de fleste av disse jødene ble drept av nazistene, foregikk det få deportasjoner de følgende par månedene.

19. april, som dette året var dagen før begynnelsen av den jødiske påskefesten, startet tyske styrker operasjonen med å ødelegge gettoen. Da de gikk inn i gettoen om morgenen, var gatene tomme. Men så, under ledelse av Mordecai Anielewicz, slo den jødiske kamporganisasjonen *Zydowska Organizacja Bojowa* (ZOB) til mot de tyske styrkene og tvang dem ut forbi gettomuren. Etter tre dager kom SS tilbake med forsterkninger og tok til å sprenge bygning etter bygning for slik å tvinge de gjenværende jødene til å overgi seg. Mordecai Anielewicz ble drept da SS 8. mai erobret kommandobunkeren til ZOB i Mila-gaten 18. Likevel fortsatte enkeltpersoner og små grupper av jøder å kjempe mot de tyske styrkene. For å markere at oppstanden var slått ned, sprengte nazistene den store synagogen i Tlomacki-gaten 16. mai 1943. Da var gettoen nesten fullstendig utbrent og ødelagt. Oppstanden i Warszawa-gettoen var den første, og symbolsk sett viktigste, jødiske oppstanden i det tyskokkuperte Europa. Denne oppstanden inspirerte blant annet væpnede oppstander i utryddelsesleiren Treblinka 2. august 1943 og i utryddelsesleiren Sobibór 14. oktober 1943.

Majdanek

I forbindelse med oppstanden i Warszawa-gettoen ble over 50 000 jøder drept. Nesten alle de rundt 40 000 jødene som fremdeles var i live i gettoen, ble deportert til konsentrasjonsleiren Majdanek og forskjellige arbeidsleirer. Ella Blumenthal var blant dem som ble sendt til Majdanek.

Majdanek var under bygging nesten hele perioden leiren eksisterte. De første fangene var sovjetiske krigsfanger som kom til Majdanek i oktober 1941. De fleste var for svake til å arbeide, og i februar 1942 var nesten alle døde. De første jødene som ble deportert til leiren, ble arrestert på gaten i Lublin eller hentet ut fra den jødiske gettoen i byen. Senere kom det flere jøder fra andre leirer, deriblant tsjekkiske jøder fra Theresienstadt. Da Bełżec skulle stenges høsten 1942, ble cirka 25 000 jøder overført fra denne utryddelsesleiren til Majdanek. Det er uklart om de ble drept ved ankomst eller registrert som fanger, men etter et halvt år var det knapt noen igjen.

Da de overlevende jødene fra oppstanden i Warszawa-gettoen kom til Majdanek våren 1943, var den store majoriteten av fangene jøder, og mange av dem som var for svake til å arbeide, ble myrdet med giftgass. Senere samme år var Majdanek åstedet for en av de frykteligste enkelthendelsene i Holocaust, *Aktion Erntefest* («aksjon innhøstningsfest»). *Erntefest* var kodeordet for massakren der 18 000 jøder ble skutt 3. november 1943. Halvparten av ofrene var fra Majdanek, de andre ble hentet fra ulike arbeidsleirer i Lublin-området. Under massakren ble det spilt høy musikk over høyttaleranlegget i Majdanek for å overdøve støyen fra skytingen. I antall drepte var dette den største massakren utført på én dag i Holocaust. (Den største på ett døgn ble utført 29.–30. september 1941 da 33 771 jøder ble henrettet i Babij Jar ved Kiev.)

Etter *Erntefest* var det få jøder igjen i Majdanek. Da sovjetiske styrker nærmet seg leiren i juli 1944, ble den så hastig evakuert at mye av leiren var intakt da Den røde armé rykket inn 24. juli. Majdanek var den første større konsentrasjonsleiren som ble frigjort.